

aufgenommen werde. Er bestimmte für die
 300 Muselmänner darin ein Stadtviertel und setzte
 den Empfang des Zehnten von ihren Besitz-
 tümern fest. Das war nach der Einnahme
 von Amid¹.

Er fährt fort: Als die Muselmänner vor
 305 der Stadt lagerten, lagerten sie auf einer
 dortigen Wiese an einer Wasserquelle. Dort
 auf der Wiese pflanzten sie ihre Lanzen auf.
 So wurde jener Ort 'Ain an Naḥba² (die
 Quelle der Aufpflanzung der Lanzen) genannt
 310 bis heute³. 28./VIII. 1916.

Dr. Jos. Marquart.

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԱԳ ԳԵՐԵ- ԶԱՆԵՐԻՐՔԸ

Այլ եւ այլ անգամներ փորձուած է կող-
 մէ Աղթամարայ կաթողիկոսաց ցանկը. բայց
 ցայսօր է ընծայուած գոնէ մերձաւորապէս ճիշդ
 ցանկ մը: Այս պակասութեան պատճառն են
 անբաւական աղբերք: Սակայն եւ այն խոս-
 տովանելու է որ այս նիւթով զբաղողներն
 ըստ բաւականի փոյթ չեն տարած օգտուելու
 ծանօթ՝ մատչելի աղբիւրներէն, որոնցմէ կա-
 թողիկոսաց ցանկին եթէ ոչ ամբողջութիւնը,
 բայց եւ այնպէս մեծագոյն մասը կարելի էր
 ճշգրէ:

Հատկերը հիմնուած են ժը դարուն վեր-
 ջերը կազմուած եւ ժԹ դարուն սկիզբէ մը Հա-
 րունակուած Կոնդակի մը կամ Հաւաքա-
 րանի մը վրայ, որ տրուած է Աղթամարայ
 կաթողիկոսաց յաջորդութիւնը 921է սկսեալ,
 Այս ցանկի հետ կ'արժէ ծանօթանալ հա-
 մառարի:

¹ Malik al Astar an Nacha'i ist ein Held
 der verfälschten tamimitischen Ueberlieferung Saifs.
 Ueber die Tätigkeit des Chālid b. al Walid (ar-
 vgl. al Balād. VVV, 22f. nach al Wāgidi; Johannes
 Sarkavag bei Samuel Anec'i S. 81, 7ff. (Text Բա-
 զարթ, var. Բաղերթ, Բաղրթան) und bei Mchithar
 Anec'i ed. Patkanean S. 47, 27ff. Dass er auch nach
 Majjāfāriqīn gekommen sei, scheint sonst nicht
 bezeugt.

² So Ibn al Azraq, Jāq. ۱۱۱۱.

³ Folgen Verse aus al Mutanabbī (Diwan,
 S. 412 ed. DIETERICI).

Հաւաքաւորանիս խորագիր կը կրէ. «Յա-
 ղազս ամենայն թեմից եւ վիճակիս մերոյ աթո-
 ոյս Աղթամարայ սուրբ Խաչիս, որք յառաջա-
 գոյն կարգեցին իշխանք Հայոց, հանդերձ Տէր
 Գէորգ Կաթողիկոսին, որ եկին ի նաւակատիս
 սուրբ Խաչին՝ ի թուականին Հայոց ԳՃՀ¹,
 Ասոր կից կայ «Շարք Կաթողիկոսացն Աղթա-
 մարայ², սկսեալ Եղիշէ կաթողիկոսէն (921)
 մինչեւ Յովհաննէս Հատարեցի († 1843), Գրու-
 թեան սկիզբը իբր յառաջարան դրուած է
 հետեւեալը.

«Եւ Ղազարս մինչ ի գործ նաւաւալու-
 թեան՝ պատահեցայ ի կղզին Աղթամարու. բա-
 ղում բանիւ աղբիւրեցի Աղաջան մականուանեալ
 լուսարար Յովհաննէս վարդապետ եւ նա երոյց
 զգուռն գրքատանն, եւ իմ նայելով զամենայն
 դրեանս, գտի փոքրիկ գիրք մի որ պարունակէր
 շմբէ կաթողիկոսացն յԱղթամարու... զԳալին
 Տէր Գէորգայ կաթողիկոսին եւ զհաստատու-
 թիւն Աթոռիս մինչեւ ցՏէր Զաքարիա որ վախ-
 ճանեցաւ յԱստան քաղաքի († 1393): Նոյն-
 պէս գտի տետրակ մի ի Զաքարիայէն մինչեւ
 ց'նիկողայոս կաթողիկոս († իբր 1750): Արդ
 առաջին տետրակ պարունակէր... եւ զգործ
 թեմին յԱղթամարու զոր շնորհեալ էր Տէր
 Գեւորգայ կաթողիկոսին դատաստանաւ իւրով:
 եւ այն մագաղաթին վերայ գրեալ էր Նշա-
 նագրով, երկաթագրով եւ գաւազանակերով
 գրով զոր դժուարաւ որ կարէր ընթեռնուլ:
 եւ այս գիրք գրեալ էր Եթովպաց Բար-
 դուզէ... իսկ վերջին հատոր էր գրեալ ի տի-
 բացու Ներսէսէ, որ էր յոյժ հոգեւոր եւ տե-
 ղեակ արտաքին փիլիսոփայական արուեստին...
 Արդ իմ պատահեալ սոյն տետրակաց, յոյժ
 բարխաղայ եւ ընթերցայ: Եւ զայս տեսնելով
 հայրապետին Յովհաննէս, հարկեաց ի վերայ իմ
 գրել զայն այժմու ժամանակի գրով, զի դիւրին
 լիցի առ ի ընթեռնուլ. եւ ես յանձն առի ակա-
 թի թուականութեան ՌՄՀԳին (1824) եղեւ
 նուանց կաթողիկոսաց մեղաւմած ձեռամբ
 Ղազարիս. ի գաւառէն Փէշանտաշտայ, ի յար-
 գելի գեղէն Յասեղու, որդի տէր Գրիգոր քա-
 հանայի, ի ցեղէն Խաչիկեանց...³»

«Նաւաւալութեան պատմագրութեան»
 ահա ըստ ամենայնի ինչ որ կ'ընծայէ Հաւաքաւորանիս

¹ Հմմտ. ԲՁԽ. 1897, էջ 388:

² ԲՁԽ. էջ 414-416:

³ Բի. ցանկիւն 1900, թ. 1191:

Սկզբնաւորութիւն

Աղթամարայ կաթողիկոսութեան:

Ահա՛ գրութիւն մը, որ Աղթամարայ կաթողիկոսական դիւանէն ելած կը համարուի, Աղթամարայ աթոռոյն սկզբնաւորութիւնը կ'ուզէ թ. դարուն եղած համարիլ. որպէս թէ երբ Արծրունեաց եւ Ասպուրականի նախարարն խորագէտն եւ փառասէր Գագիկ¹ թագաւոր եղաւ երկրին, ուզած ըլլայ որ, ինչպէս ինքնագլուխ քաղաքական տէր, այսպէս ալ եկեղեցական գլուխ մ'ունենայ իր երկիրը. եւ հաւանութեամբ Բագրատունի թագաւորին Հայոց՝ Գէորգ կաթողիկոս Գագիկայ եղբոր որդին՝ զեղիսէ ձեռնադրած ըլլայ (յամբ 921) եպիսկոպոսապետ բոլոր Ասայ ծովուն շրջակայ սահմանաց, հարաւային կողմէն ալ մինչեւ ճուղամերկ եւ Մուսուլ ընդարձակելով անոր թեմերը²: Եղիսէն մինչեւ Դաւիթ կաթողիկոս (1113) — երկու դարու միջոց — 20 եպիսկոպոսապետ կը հաշուէ յանունէ այդ կեղծ գրութիւնը (Հաւաքարան), որոնք սակայն ուրիշ կողմանէ ծանօթ չեն. ոչ Խովմա Արծրունիէն եւ ոչ ժամանակակից յիշատակարաններէ:

Բայց կարելի է կարծել թէ Գագիկ ինչպէս ինք զինքը թագաւոր կոչեց, նոյնպէս իր ցեղէն կարգած ըլլայ Ասպուրականի համար արքեպիսկոպոս-մետրապոլիտ մը, բայց ընդհանուր կաթողիկոսին ներքեւ. «այլ թէ ինքնին եպիսկոպոս ձեռնադրելու իշխանութիւն ունէր, տարակուսելի է, մանաւանդ թէ չէ ընդունելի³»:

Արծրունեաց թագաւորութիւնը գրեթէ դար մը տեւեց. երբ վերջին թագաւորն Սենեքերիմ⁴ ընտանեօք եւ ձիաւորօք փոխադրուեցաւ ի Սեբաստիա (1021)⁵, հարկաւ նուազեցաւ իր թողած երկրին եկեղեցական աթոռն ալ, թէեւ դեռ երբեմն իր արքունի ցեղէն եպիսկոպոսներ ալ նստան Աղթամարայ աթոռը, որ ջանաց միշտ ասոր համար էր որ փրկարեւ բռնաւորն այս կողմերէս կաթողիկոս հրաւիրեց՝ փոխանակ Ակայասիրին, եւ գոնէ քիչ ժամանակ մը բերաւ ու նստեցուց իր սահմանները⁶:

Յայտնապէս այս մեծ հայրապետին՝ Ակայասիրի ատեն կ'երեւայ Աղթամարայ կամ Աարա-

դայ եպիսկոպոսին գլուխ շարժելն, որ առանց նախընթաց պատճառի կամ համարեալ իրաւանց չէր կրնար ըլլալ:

Այսպիսի իրաւանց մէկն ալ կը համարէին¹ Վահան կաթողիկոսի Անիէն փախչելով Վասպուրականի գալն եւ հակառակ Ստեփանոս կաթողիկոսին՝ Աղթամար նստիլը. դարձեալ Ս. Լուսաւորչի շատ մը թանկագին նշխարաց հոն մնացած ըլլալը, ինչպէս Աթոռ, քօղ, գաւաղան եւ այլն, նոյնպէս Հովսիսիմեաց նշխարք, որոնք միշտ կաթողիկոսին քով կը պահուէին²:

Բայց ամէնէն աւելի զօրեղ պատճառն կրնայ նկատուիլ այն որ Բարսեղ կաթողիկոս Ակայասիրին մահուընէն ետքը «ի յաղմիւյ եւ ի խռովութենէն» ժամանակին ստիպուած՝ թողնով Անի, ուր կը կենար ժամանակ մը, «փախեալ եւ եկեալ եմուտ յԱղթամար, եւ յետ միոյ տարւոյ ել գնաց յԱթախ, ի Հէնի», եւն. եւ քիչ ետքը վախճանեցաւ ի Զուղը³ († 1113): Բարսեղ մահուընէն յառաջ իրեն յաջորդ օծեց Ապիրատ իշխանի որդին Գրիգորիս՝ Ներսէս Ընորհալոյ եղբայրը (1113—1166), որ «տղայ հասակաւ, էր՝ իբր 15 ամեայ⁴»:

Մէկ կողմանէ անշուշտ Բարսեղի տարեւոր բնակութիւնն յԱղթամար, եւ միւս կողմանէ նախընթաց պատճառներու վրայ աւելցնելով մանաւանդ⁵ նորընծայ Գրիգորիս կաթողիկոսին անկատար հասակը՝ Դաւիթ Աղթամարայ սուրբ Խաչին եպիսկոպոսը յայտնապէս գլուխ բարձրացուց, եւ հիմ առնելով թէ «աթոռ է եւ այս թագաւորացն Արծրունեաց, վայել է ըննել եւ պատրիարկութեան⁶», եւ քանի մ'ուրիշ եպիս-

¹ Վարդան, էջ 116:

² «Եւ եր (Մարիամ կին Արղմանէհի պառտուկութեամբ) ի պահեստի (յեկեղեցւոյ սուրբ Խաչին Աղթամարայ) զպահեստ աստուածայինս զԱթոռ մերոյ սուրբ Լուսաւորչին զՊարթեւին Գրիգորի, եւ զՍեղանն սրբաբար ասպան ամենազօր աղջն . . . եւ զԳագի սուրբ միջոցն եւ զԳագաս սուրբ Արսէնի Հովսիսիմեայ եւ զՊողոսապոս Ներկեալ սուրբ . . . եւ զայլ եւս նշխարս մարտիրոսին տղային Արղմանէհի նախն Խաչին, յորոյ վերայ էր կաթուած արեան կենաթովմ»:

Արծրունեայ, էջ 310. Հմմտ. եւ Վարդան, էջ 116): «Յետ ամաց զԱյլ սուրբ Լուսաւորչին եւ զԳագի Գրիգորիս ի Ծովքն Արղմայ, եւ ապա յետոյ փոխեցան ի շէան՝ Յուսէպ, էջ 92):

³ Յայտնաւորք, Թ. 7 մեր Մատենադարանի:

⁴ Սամ. Անեցի, էջ 124:

⁵ Սամ. Անեցի, էջ 124. «արհամարհէ զողջալիւս թիւնն Գրիգորիսին»:

⁶ Վարդան, էջ 116:

¹ Հաւաքարան, Հմմտ. ԲՁՄ. 1897, էջ 388. Բիւզանդիան 1900, Թ. 1191. եւ Անիւն, Ներսէս Ընորհալի եւ պարագայ իւր 54—55:

² Անիւն, անդ. 55:

³ Զար. Թովմ. 308:

⁴ Անիւն, անդ.:

կուպոններ ալ հաւանեցնելով իւր խորհրդին՝
«արարեալ ժողով եպիսկոպոսաց հնգից¹», ինք
զինքը օծել տուաւ կաթողիկոս (1113), «ոչ
թէ միայն իր տեղական աթոռոյն, այլ եւ գուցէ
եւ բոլոր Հայոց²»։ Թէպէտ եւ Գագկայ իշխա-
նութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր
բռնաբարած իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամ-
փոփ էր եւ եւս աւելի ամփոփութեամբ յետոյ,
Վարդան յայտնապէս կը գրէ թէ «բայց ոչ
եղեւ ընկալեալ³» ընդհանուր կողմանէ։

Իր կաթողիկոսութեան համամիտներէն էին
գլխաւորաբար արեւելեայք, ինչպէս Յայսմա-
ուրբէր մէջ կ'ըսուի։ «Ընկալան եւ հնազանդե-
ցան նմա իշխանքն եւ արքեպիսկոպոսունք արեւ-
ելից. եւ աթոռակալքն թաղէոսի առաքելոյն եւ
Տաթեւոյն, Բընոյն եւ Համապոսոյն, սորա միա-
բանեցան առ Տէր Գաւիթն Աղթամարցի³»։

Բնականաբար այս ապստամբութիւնը մեծ
շփոթութիւն պատճառեց ի Վիլիկիա եւ ի Մեծ
Հայս. եւ հարկ տեսնուեցաւ տարի մը ետքը
(Յայսմաուրբ) մեծ ժողովով քննել խնդիրը։

Գժբախտաբար այս ժողովոյն որոշումները
չեն հասած մեղի. չկայ նաեւ ժամանակա-
կից մանրապատում պատմիչ։ Այսչափ միայն
կ'աւանդուի թէ 2500 անձէ⁴ աւելի էին ժո-
ղովականք, որոնց թիւին մէջ կային եպիսկոպոս-
ներ, իշխաններ, վարդապետներ, վանահայրեր
եւ արժանաւոր վանականք սուրբ Լերինն, որոնք
միաբան հաւանութեամբ ապստամբ եւ անկանոն
հրատարակեցին զԳաւիթ եւ իր հետեւողները.
կամ ինչպէս կը գրէ Շնորհալին՝ «Որք Նզովեալ
հերքեցան յեկեղեցւոյ քրիստոսի, եւ սրով բա-
նին Աստուծոյ հատեալ եւ ի բաց ընկեցան՝ որ-
պէս զնեխեալ եւ զխտեալ անդամ յառողջ
մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւագինս հատեալ
ի գլուխ նոցա⁵»։

Ժողովոյն գումարման տեղն կը թուի ըլլալ
Սեաւ լեռն⁶, կամ ըստ Արիշանի՝ «հաւանօրէն
ի սահմանս Կարմիր վանաց⁷»։

1 Անդ. Հմմտ. եւ Կիրակոս, էջ 70։

2 Արիշան, անդ. էջ 56։

3 Թ. 7, Թ. 2. 530 ա. մեր Մատենադարանի։ Հմմտ. եւ
Սամ. Անեցի, էջ 124. «Հաւանեցուցեալ ինքեան եւ զաթոռն
Սիւնեաց եւ զթաղէոսի առաքելոյն (Արտաղու)՝ տարի մի եւ
յետոյ դարձան նոքա ի հնազանդութիւն մեծ աթոռոյն»։

4 Ըստ Շնորհալւոյ, էջ 134. Յայսմաուրբէր մէջ
300 անձ կ'ըսուի։

5 Ընդհանրական բան առ եպիսկոպոսունս, տպ. Վե-
նետ., էջ 134։ Նզովբի նկատմամբ Հմմտ. Չամբ. Գ.,
էջ 395-397։

6 Գիւան Ե. 221 կ'ըսուի թէ ժողովն գումարուեցաւ
«ի Սեաւ լեռան, ըստ աբշախաթաթեան ժողովոյն»։ Ժողո-
վոյ մասին Հմմտ. եւ Չամբ. Գ. 36-37։

Ասոր վրայ արեւելեան եպիսկոպոսները
(Սիւնիք եւ Արտաղ) կրկին հպատակեցան
Հռոմիկայի աթոռոյն. բայց Գաւիթ շարունակեց
մնալ իւր ապստամբութեան մէջ. միաբանու-
թեան համար ձեռնարկուած բոլոր փորձերն ե-
ղան ապարդիւն¹. ինչպէս կը գրէ Ներսէս Շնոր-
հալի իւր Ընդհանրականին մէջ կծու խօսքերով.
«Որոց ոչ եկեալ ի միտս... դեռ եւս յամա-
ռեալ բորբոքին ի նոյն չարութեան, արքեալ եւ
յիմարեալ փառամոլ ախտիւ իրբեւ զգաղանս
կատաղիս ոչ դադարեն մուծանել զխռովութիւն
յառազաստ խաղաղութեան երկնաւոր հարսնա-
րանի փեսայացեալ Բանին, զոր արեամբ դնեալ
աղատեաց ի չար մշակութեանց բանսարկուն։
Որոց արիւն ի գլուխ իւրեանց եղլցի. եւ վրէժ
չարութեան գործոց նոցին յանձինս իւրեանց
լցլի» (էջ 135)։

Սեաւ լեռան ժողովոյն մէջ Գրիգորիս Կա-
թողիկոսի նզովքը Աղթամարայ կաթողիկոսին եւ
անոր հնազանդող ժողովորդեան վրայ առանց
ազդեցութեան չմնաց. Աղթամարայ կաթողիկո-
սութիւնն իրր ապստամբութիւն մը, պառակ-
տումն ի միութենէն նկատուեցաւ եւ ազգին
մեծամասնութիւնը խորշեցաւ անոր յարաբե-
րութենէն։ Միութեան նոր փորձեր եղան. բայց
առանց գործնական հետեւութեան։

Նզովքն բառնալու առաջին փորձն եղաւ
Գրիգոր Անաւարդեցւոյ (1293—1307) օրով.
գժբախտաբար սակայն այս մասին ակնարկու-
թիւն մը միայն եղած է յետոցս, առանց ման-
րամասնութեան. Գրիգոր Անաւարդեցի չեթում
թագաւորահօր աչքէն ինկած՝ պքսորի (բանտի)
մէջ կ'ուղղէ առ Հեթում խօսքերս. «ՁԱղթա-
մար օրհնել ետուր. նա տուր օրհնել զմեզ
այլ²»։ Այս շրջանիս Աղթամարայ կաթողիկոսն
էր Ջաքարիա, իմաստուն եւ ուսումնասէր ան-
ձնաւորութիւն մը։ Թէ Ջաքարիայի կողմանէ
առաջարկուած է միութեան խնդիրը, թէ Հե-
թում կանխած է Վիլիկիոյ աթոռոյն հետ բա-
րեկամ ունենալ արեւելցիներն եւ Աղթամա-
րեանք՝ յայտնի չէ. թերեւս Հեթում շարժած
ըլլայ հոս Ստեփանոս Օրպէլեանի խորհրդով,
որ Ջաքարիայի բարեկամներէն էր եւ անոր հետ

1 Հմմտ. Վարդան, էջ 116. «Թէ եւ շատիցս եղեւ
աշխատ ընծայիւք եւ աղաչանք, մանաւանդ ի Սիւնոյ
գլխաւորացն, որոց գրէ մեծ շնորհակալութիւն օրհնու-
թեամբ պատրիարքն Գրիգորիս ամենայն վանօրէիւք Սեաւ
լեռինն, եւ շրջակայ եպիսկոպոսացն ձեռագրով»։ Այս
թուղթը չէ հասած մեղի։

2 Թուղթ առ Հեթում, առ Գալանոսի, Ա. էջ 439։

Թղթակցութեան մէջ¹: Ինչ մեկնութիւն ալ ուզենք տալ Անաւարդեցւոյ լականական խօսքին՝ այն ստորոգէ որ միութիւնն տեւական նշանակութիւն մը չունեցաւ: Միութար Կաթողիկոս Ստյ 1345ի ժողովոյն մէջ պարզ «արքեպիսկոպոսութիւն» գիտէ Աղթամարայ թեմը², եւ Դանիէլ Դաւրիթեցի³ «Հակառակաթու կաթողիկոս» կ'անուանէ:

Տաք վիճմանց առարկայ եղաւ խնդիրս 1409ին: Գրիգոր Տաթեւացի, որուն հայրն «ի Քաջբերունեաց» էր⁴ (եւ ինքն ալ «աշխարհաւ Քաջբերունի»⁵ կ'ըսուի՝ հաւանօրէն ծննդեամբն), իւր հանած հոգեկին անպատուաբեր համարելով Աղթամարայ նշովեալ կաթողիկոսական թեմին պատկանիլ, որով յինքն կը ձգէր նաեւ նշովքը, 1408ին աշնան «վասն տեսլեան գիշերոյ» կը շարժի Տաթեւէն եւ կու գայ Մեծօփ. ուր «ի խնդիր ելեալ վասն կապանաց Աղթամարայ, եւ մեծահանգէս ժողով արարեալ՝ արձակաց զամենեան (ի կապանաց) հնոց կաթողիկոսաց մերոց»⁶: Տաթեւացի իւր այս միջամտութիւնն «ըստ հրամանի հոգւոյն»՝ այսպէս կը բացատրէ «Առ բնակիչս Արճիշոյ, Բերկրոյ եւ Արծկոյ» թղթին մէջ⁷. «...տեսեալ զգեղեցիկ կարգդ ձեր եւ զպայծառ քրիստոնէութիւն յոյժ ուրախացաք. բայց վասն անիծից նախնեացն, որ կայ ի վերայ աշխարհացդ, վասն ապստամբութեան առաջնորդաց սուտանուն կաթողիկոսաց, որ ի ծովն Աղթամարայ, յոյժ տրտում կայի եւ խնդրէի եւս գտանել իրացն զի մի բազմութիւն անմեղ քրիստոնէիցդ ի ներքոյ բանադրանացն մնացնէ: Եւ մինչ էի յայս յաղէտ տարակուսի, հրամանն ընկալայ ի տեսլեան, եթէ զոր ինչ խորհեալ եւ արա վաղվաղակի, եւ իմ ձեռնարկեալ գրով արձանացուցի»⁸: Աւելի երկար կը տեղեկագրէ այս նկատմամբ առ Յակոբ Կաթողիկոս թղթին մէջ⁹:

Թէ ինչ իրաւունքով կրցաւ Տաթեւացին բաժնել Քաջբերունիքն Աղթամարէն եւ արձակել նշովքը այն ամենուն համար, որոնք կը միաբանէին Ստյ կաթողիկոսին հետ, աւելորդ է

երկար հարցաքննել. ըստ Չամչեանի Յակոբ Կաթողիկոս վաւերացուց Տաթեւացւոյ արձակումը: Տաթեւացւոյ ձեռնարկութիւնը չյաջողեցաւ յուսացածին պէս. թէեւ ի սկզբան ունեցաւ համաձայնեալ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, բայց ապա «բարիատեացն սատանայ» հանեալ յարուցմունս ի յընտանեաց մերոց եւ յաշակերտաց, նա եւ ի բուն իսկ բռնաւորաց, եւ իմ յոյժ տրտում գրով զի ոչ եղեւ զրաւ մերումն բանի, որպէս եւ ձեզ է յայտնի», կը գրէ Արճիշեցիներուն¹: Որպէս զի սակայն գործը շարունակուի², Տաթեւացի այս ինքնատուր իշխանութիւնն 1410ին փոխանցեց իւր աշակերտին Թովմա Մեծօփեցւոյ. որուն համար այսպէս կը գրէր³ յամի 1410 Երեւանէն առ քաղաքացիս «Արճիշոյ եւ Բերկրոյ եւ Արծկոյ, եւ այլ շրջապատ գեղերէից», «եւ կարգեալ կացուցի զգա մեղ երեսփոխան... եւ ետու դմա հրաման եւ իշխանութիւն... զթերակատար գործն մեր ի գլուխ եւ յաւարտ հասուցանել: Ոչ հնազանդի Աղթամարայ. եւ ոչ տայ թոյլ այլոց ի հնազանդութիւն նոցին... այլ եւ ետու դմա հրաման. զի զբանադրեալն ի մէջ ըստ հրամանի հոգւոյն, զոր եմ գրեալ ի պատճառս բանի եւ գրով արձանացուցեալ, որ է իսկ եւ ի ձերումդ միջի, եթէ զղջանան եւ դան ի հնազանդութիւն սուրբ աթոռոյ եւ աջոյ Լուսաւորչին...»: Սակայն Թովմա Մեծօփեցի իւր կողմանէ միջամուխ չեղաւ ամենեւին այս խնդրոյն, մինչեւ որ ընտրուեցաւ Կիրակոս Կաթողիկոս (1441) եւ անոր քով միջնորդելով արձակել տուաւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը նշովքէն, ինչպէս Թովմայի կենսագիրն կը գրէ⁴.

«Եւ Տէր Կիրակոս կաթողիկոսն զամենայն անէծքս երարձ ի բանադրողաց եւ ի բանա-

¹ ԲՁՄ. 1898, էջ 131.

² Այս շրջանին՝ Թեոփ. Գրիգորի ձեռքէն (համալ. Կար. Յուլ. Թ. 55 նման գրութիւն մը յանուն Գրիգորի) ելած կը թուի Վենետիկի Թ. 1177 Կանոնագրոց (յամբ 1669 զրուած ի Կ. Պոլսի) մէջ պահուած ձառն՝ «Կանոնք եւ բանք գեղեցիկ եւ յոյժ պիտանի վասն աթոռոյն Աղթամարայ որ եւ ի ներքոյ բանադրանացն»: «Գորում հեղինակն — ինչպէս կը գրէ Եփրեմեան —, ազգային եկեղեցւոյ միութեան փափաքով փառուած՝ կը քննարկուած ցուցնելով Աղթամարայ աթոռ եւ նորա հնազանդութեան ներքեւ գտնուող ժողովուրդը, ի միութիւն եւ ի հնազանդութիւն յորդորել զամենեւին Հոյոց ընդհանուր հայրապետի՝ որ է Սիւս Կիլիկիոյ» ԲՁՄ. 1898, էջ 128-129.

³ Ստեփան, էջ 239-240 եւ ԲՁՄ. 1898, էջ 131.

⁴ Բարաւա, 1913, էջ 746. համալ. անդ 1914, էջ 76-77: Տէս եւ Թովմ. Մեծօփ. Յիշատակարանն, էջ 84-85 եւ Չամչ. Գ. 487.

¹ Դան. Աղթամարցի ի վերջ Թ. Արծ. էջ 319.

² Mansi, Supl. t. III, p. 522.

³ Hist. des Croisades, Doc. armén. II, p. 628.

⁴ Թովմ. Մեծօփ. Պատմ. Լանկ Թամուրի, էջ 50.

⁵ ԱՐՄՏ. 1913, էջ 753.

⁶ Թովմ. Մեծօփ., էջ 52.

⁷ ԲՁՄ. 1898, էջ 130.

⁸ Ի մէջ բերուած Չամչեան Գ. 455-457, ուր մանրամասն կը խօսուի գիպացս մասին. ինչ ինչ կը տեսնենք վարք, երբ կը խօսինք Դաւիթ կաթողիկոսի վրայ:

Յաջորդ՝ յատկապէս վերջին ժե — ժ. Թ. դա-
րերուն Գրիգորիսեանց շառաւղին շեղանելէն
ետքը, երբ Աղթամարայ Աթոռին վրայ երեւցան
ապիկար անձնաւորութիւններ, որոնք շահու եւ
փառքի համար աւելի, քան հօտին բարօրու-
թեան համար կը ձգտէին գահին, բոլորովին
նսեմացաւ կաթողիկոսութեան փայլը, կաշառք,
կուսակցական կռիւներ գերիշխող եղան, արեւու
ծագման հետ նոր կաթողիկոս յերեւան կ'ըլէր
Աթոռին վրայ, ամէն ալ իրարմէ ապիկար եւ
անշանակ: Յանցաւ չեն դէպքեր դժբախտա-
բար, երբ այս անընդհատ փոփոխութիւնն նոյն
իսկ անարգ՝ դաւաճանական պարագաներու մէջ
տեղի կ'ունենար, մանաւանդ վերջին շրջանին,
որով եւ կորսնցուց Աթոռն իւր կարեւորութեան
վերջին նշոյլներն ալ. եւ յաւն ամէնուն աւելորդ
նկատուեցաւ բոլորովին Աթոռին գոյութիւնը:

Իրաց այս վիճակին քաջ գիտակ էջմիածնի
կաթողիկոսութիւնը ժամանակ ժամանակ փորձեր
ըրած է միջամտելու Աղթամարայ կաթողիկոսաց
խնդիրներու: Այս միջամտութեան առաջին
յիշատակութեան կը պատահինք Փիլիպպոս
կաթողիկոսի (1633—1655) օրով, որուն
մասին կը գրէ Սոյ Սիմէոն կաթողիկոս իւր առ
Փիլիպպոս ընդդիմաբանական թղթին մէջ այսպէս
(ԱՐԲՏ. 1904, էջ 381).

«Դուք ընդէր զԱղուանից տունն յափշտա-
կեցիք զոր ի ձեր թուղթն գրեալ էիք, թէ ինքն
գլուխ աթոռ է ի սուրբ Լուսաւորէն կարգեալ:
Կոյնպէս եւ զԱղթամարայն ընդ ձեր իշխանու-
թեամբ նուաճեցիք, որ ԽճԻՋ տարի է, որ
ինքնագլուխ կաթողիկոսք են. թէպէտ գիրք
կու պարտաւեն: Տես եմ եղայ յարող տունն առ
տուն՝ թէ դու Ուտեղով զտունն այրեաց, պատ-
ճառանօք երկարեալ զաղօթս, զի առաւել դա-
տաստանն ընդունիցին:»

Յաւ է որ Սիմէոնի թղթին մէջ աւելի
մանրամասնութիւններ չեն աւանդուած այս կա-
րեւոր խնդրոյ վրայ: Բայց շարժումը, որ անգամ
մը սկսաւ, շարունակուած կը տեսնենք. Եղիա-
զարի (1682—1691) կաթողիկոսութեան առա-
ջին տարին էջմիածին կը գտնենք Աղթամարայ
Թովմաս կաթողիկոսը, ուր Եղիազարէն կ'օծուի
եւ «կը բառնայ զըմբոստութիւն ի նախնեաց
առաջնոց հայրապետաց, եւ կը դառնայ Աղ-
թամար «Հանդերձ սրբալոյս մեռնաւ», եւ ինչ-
պէս կ'ըսուի «եղեն յէջմիածին եւ յԱղթամար
մի հօտ եւ մի հովիւ»¹ (1683): Այս դէպքը
կրկնուեցաւ ապա Նիկողայոս եւ Թովմաս Բ.

(1761—1783) կաթողիկոսաց օրով, որոնք
իրենց օծումն եւ վերահաստատութիւնն ընդու-
նեցան առ ոտս Ղազար եւ Սիմէոն կաթողիկո-
սաց. Թովմաս մինչեւ իսկ առանձին բազմակնիք
պայմանաւորութեամբ պարտաւորեց իւր յա-
ջորդները, որ այնուհետեւ Աղթամարայ կա-
թողիկոսները իրենց ընտրութեան հաստատու-
թիւնն եւ օծումը էջմիածնի կաթողիկոսներէն
առնուն եւ մնան անոնց գերիշխանութեան հնա-
զանդ: Թէեւ գործնական երկարատեւ նշանակու-
թիւն մը չունեցաւ այս պայմանաւորութիւնը,
բայց էջմիածնի աթոռոյն գերիշխանութիւնը
միշտ ճանչցան Աղթամարցիք: Էջմիածնի կա-
թողիկոսաց վերաբերութիւնն դէպի Աղթամա-
րայ թեմն լաւ կարելի է տեսնել Ղուկաս կա-
թողիկոսի 1791 թուին առ Ախիշան աղա ի վան
գրած թղթէն, ուր կաթողիկոսական թիկնա-
ծուններու վրայ խօսելով կ'ըսուի. «... բայց
վասն այլոց՝ զորս ի միջոյ իւրեանց ընտրել կա-
միցին, մեզ չէ փոյթ: Զի եթէ մեզ եւ քեզ
անսացող լինիցին ողորմելիք այնքիկ, մէք ունիմք
տալ նոցա զխորհուրդս պատշաճաբոյն եւ օգ-
տակար. այլ գիտեմք զի ոչ անսան մեզ, իսկ
որովհետեւ յազգէ եւ եկեղեցւոյ մերմէ են, եւ
ոչ պարտին մնալ առանց հոգեւոր այցելուի,
... արժան է մեզ խորհել զնոյն» (Դիւան, Դ.
էջ 552):

Ժ. Թ. դարէն սկսեալ ենթարկուեցաւ Աղ-
թամարայ կաթողիկոսութիւնը Կ. Պոլսոյ Ազգ.
Պատրիարքարանին: Վերջին ժամանակի կաթո-
ղիկոսաց գալթակղական կռիւներն ու անհոգ
կառավարութիւնը պատճառ եղան որ այլ եւս
նշանակութիւնը կորսնցուցած Աթոռն բարձուի:
Արդեամբք ալ Խաչատուր կաթողիկոսի մա-
հումար (1895) վերջացաւ նաեւ Աղթամարայ
կաթողիկոսութիւնը:

«Հիմայ այս աթոռին մատակարարութիւնը
այնքան փայլուն երեւոյթ մը չունի: Վանական
Տնօրէն խորհուրդ մը եւ նոր կաղմած քաղա-
քական առժամեայ ժողով մը տեղապահի մը
նախագահութեամբ կը վարեն գործերը Կ. Պոլ-
սոյ Պատրիարքարանին վերին հսկողութեան
ներքեւ»¹:

Անցնիք այժմ կաթողիկոսաց յաջորդու-
թեան:

(Լուսաւորիւն)

Հ. Ն. ԱԿՈՆԵԱՆ

¹ Ընդ. Օր. 1908, էջ 347:

² Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1198:

